

V nasprotju s Condorcetom ali Malesherbesom, ki sta bila nezaupljiva do strasti in čustev, ki jih generira oratorska retorika, in sta zato hvalila superiornost natisnjene spisa²⁴, misli Franklin, da je mogoče premagati na videz nerešljivo protislovje: kako okrog govora organizirati javni prostor, ki ne bi bil nujno zaprt v meje mestne države po antično?

V prologu h »*Comedy of Pyramus and Thisbe*«, v sanjah neke poletne noči, je slaba puntuacija povzročila, da je Quince rekel nasprotno od tistega, kar je hotel – in kar bi moral: »If we offend, it is with our good will./ That you should think, we come not to offend, / But with good will. To show our simple skill, / That is the true beginning of our end.« (»Če žalimo, je to naš dobri namen./ Potlej lahko mislite, da nismo prišli žalit, / Ampak z dobrim namenom. Da vam pokažemo svojo preprosto spretnost, / Tak je našega konca pravi začetek«, medtem ko bi pravilna puntuacija teh istih verzov dala nasproten pomen, ne da bi spremenili eno samo besedo (vsaj ne v angleščini): »Če žalimo, je to naš dobri namen./ Nikar ne mislite, da nismo prišli žalit./ Naš namen je namreč vam pokazati svojo preprosto spretnost./ Tak je našega konca pravi začetek.«)²⁵ Igra napačne interpunkcije, ki preobrne sam pomen besedila, je bila večkrat igrana v elizabetinski literaturi. Kaže, da je konstrukcija pomena besedil tesno odvisna od oblik, ki upravljajo njihovo transkripcijo in vodijo njihovo transmisijo. Quince nerodnež nas zoper vse kritiške pristope, ki menijo, da so materialnost besedil in modalnosti njihove performance nepomembni, spominja, da je enačenje pomenskih učinkov, ki jih producirajo forme, najsi gre za forme pisanega, natisnjene ali glasu, nujno za to, da bi v njihovi zgodovinskosti in njihovih razlikah razumeli rabe in prilaščanja, katerih predmet so bila besedila, literarna ali neliterarna.

Roger Chartier

Preteklost in prihodnost knjige*

Taka tema za navidezno preprostostjo in očitno nujnostjo ni brez pasti. Najprej, utegne ustvarjati prepričanje, da zgodovinarju poznavanje preteklosti, kakršno konstruira, omogoča predvideti, se pravi, napovedati prihodnost. Razmiki, ki ločujejo tako različne zgodovinske situacije kakor velikokrat demantirane prognoze, so dovolj za to, da razblinijo iluzije. Bolj temeljno pa se za naslov tega predavanja zdi, da sugerira,

²⁴ Roger CHARTIER, *Culture écrite et société, op. cit.*, str. 21–26.

²⁵ William SHAKESPEARE, *A Midsummer Night's Dream*, (1600), Edited by Harold F. Brooks, London and New York, Routledge, The Arden Edition of the Works of William Shakespeare, 1979, ponatis 1993.

* Prevod članka: R. CHARTIER, »Passé et avenir du livre« – *Qu'est-ce-que la culture?*, dir. Yves Michaud, Université de tous les savoirs, vol. 6, Pariz, Éditions Odile Jacob, 2001, str. 394–403.

da je knjiga vselej bila to, kar je za nas, danes in v tem zahodnem (pozahodnjačenem) svetu. Diskontinuitete med predmeti, ki, kljub temu da so označene z eno besedo – v našem primeru s »knjigo« – niso nič manj krepko različne forme, strukture in pomeni, ki bi morali svariti pred to retroaktivno in kvarno retrospektivno univerzalizacijo.

Za nas je knjiga predmet, sestavljen iz listov in strani, branih znotraj ene vezave ali enih platnic. Vsiljuje ali omogoča nekatere geste in nekatere prakse: lahko jo položimo ali držimo, lahko jo beremo pozorno ali zgolj preletimo, prelistamo ali konzultiramo. Zlasti pa med seboj povezuje specifičen predmet, ki je drugačen od drugih nosilcev pisnega, delo ali skupek del in lastno ime: avtorjevo ime.

Ta skupek potez opredeljuje knjigo tako, kakor jo zaznavamo in z njo manipuliramo. Toda tudi svitek iz antike je bil knjiga, pa vendar so bili njegova materialna oblika, organizacija in razmerje bralca do besedila, ki ga svitek nosi, radikalno drugačni. Svitek nima ne strani ne kazala, ne listamo ga in zahteva vso mobilizacijo bralca, ki ga mora držati z obema rokama, če ga hoče brati. Rokopisna knjiga, ki je nastopila v srednjem veku, ima od prvih stoletij krščanske dobe naprej obliko in strukturo, ki jo je podedovala natisnjena knjiga: narejena je iz zvezkov, iz listov in strani. Zdi se potemtakem blizu temu, kar je za nas knjiga. Pa vendar je šele pozno – v XIV. in XV. stoletju pri besedilih, ki ne sodijo v kanonični repertoar antičnih ali krščanskih avtoritet – ponudila enotnost predmeta, dela in imena, ki nam je postala tako domača.

Raziskovanje preteklosti in prihodnosti »te« knjige potemtakem zahteva, da ustrezno zaznamo te razlike in se vprašamo o diskontinuiteti nosilcev pisnega in o njihovem učinkovanju na bralne prakse. Na podlagi te zgodovinske perspektive sicer ni mogoče prerokovati prihodnosti, pač pa je mogoče pravilneje razumeti mutacije v sedanosti in hkrati zavrniti slepa navdušenja, ki naznanjajo takojšen in univerzalen prihod nove dobe komunikacije, in jokave nostalgije, ki imajo konec knjige in avtorjevo smrt za neogibni posledici revolucije numeričnega. Da bi omogočil pravilnejšo presojo, se bom ustavil pri treh momentih, ki so prelomni časi: v zgodovini dolgega trajanja pisne kulture so to sreda XV. stoletja, druga polovica XVIII. stoletja in končujoče se XX. stoletje.

Gutenberg drugače

Prva mutacija, ki spremeni prakse pisnega v moderni dobi, je tehnična: sredi XV. stoletja preobrazi načine reprodukcije besedil in produkcije knjig. Z iznajdbo premičnih črk in tiskarske stiskalnice rokopisna kopija ni več edini postopek za zagotavljanje razmnoževanja in kroženja besedil. Tiskarna zato, ker krepko zniža ceno izdelave, ki je razdeljena na vse izvode ene izdaje, in ker skrajša njeno trajanje, omogoči difuzijo besedil v dotlej neznanih razsežnostih. Sleherni bralec lahko pride do večjega števila knjig; sleherno besedilo lahko doseže večje število bralcev. Poleg tega tiskarna omogoča identično (ali skoraj identično zaradi morebitnih popravkov med tiskanjem) reprodukcijo besedil v velikem številu izvodov (med 1250 in 1500 na izdajo), kar spremeni same pogoje njihove recepcije.

Ali moramo zato misliti, da sta izum in difuzija tiskarne sprožila temeljno revolucijo knjige in branja? Morebiti ne. In sicer zaradi več razlogov. Predvsem je jasno, da se knjiga v samih svojih oblikah ni preobrazila zaradi nove tehnike. Do leta 1520 ali 1530 ostane natisnjena knjiga tesno odvisna od rokopisa, katerega ureditev strani, pisave in videze posnema. Kakor rokopis je dokončana šele po posegih več rok: vsaj iluminatorjeve, ki slika miniature in iniciale, in korektorjeve, ki dodaja naslove, rubrike in interpunkcije.

Tiskana knjiga poleg te neposredne odvisnosti povzema strukture, ki so strukture kodeksa od prvih stoletij krščanske dobe naprej. Enako kakor rokopisna knjiga je sestavljena iz prepognjenih listov, združenih v zvezke in zbranih v eni vezavi. Potemtakem ni čudno, da so sistemi zaznavanja besedila, ki so jih velikokrat povezovali s tiskarno, veliko starejši od nje in niso zvezani z reprodukcijsko tehniko, ampak z obliko knjige. Tako je z oštevilčenjem listov in strani, z organizacijo strani, razdeljeno med besedilo in njegove glose, ali z indeksi, tabelami in uskladitvami. Ti dispozitivi, ki jih bodo nato prevzeli tiskarji, so izumljeni v samostanskih delavnicah in lokalih srednjeveških knjigarjev.

Naposled je treba vedeti, da je v zadnjih stoletjih ročno kopirane knjige nastala trajna hierarhija formatov, ki ločuje veliki *in-folio*, univerzitetno in študijsko knjigo, ki jo je treba primerno namestiti, da jo je mogoče brati, humanistično knjigo, bolj priročno, ki sprejema klasična besedila in novosti, in naposled »*libellus*«, prenosno knjigo z več rabami in s skromnejšimi bralci. Tiskana kultura bo zvesta dedinja te razdelitve in bo povezovala format knjig, zvrsti besedil in tipe branja.

Še drug razlog je za poudarjanje kontinuitete med rokopisom in tiskom. Izum tiska dejansko ne igra odločilne vloge v dolgem procesu, skozi katerega čedalje bolj številna branja prehajajo od oraliziranega branja, nujno potrebna za to, da razumejo besedilo, ki ga berejo, k branju, ki ga je mogoče opravljati vizualno. Že v grški in rimski antiki oba načina soobstajata, vendar je v srednjem veku možnost branja v tišini, ki je naprej sodila v okolja samostanskih pisarjev, osvojila univerzitetni svet, in sicer v XII. in XIII. stoletju, nato pa je v XIV. in XV. stoletju postala običajna praksa laičnih aristokracij in izobražencev. Pot se nadaljuje po izumu tiska in najbolj ponižnim izmed bralcev vtepe v glave način branja, ki ne zahteva več oralizacije. Nepismenost na koncu te evolucije, v sodobnih družbah, ne označuje docela analfabetskega prebivalstva, ampak tiste izmed bralcev, ki lahko razumejo besedilo le, če ga berejo na glas ali šepetaje.

Revolucija molčečega branja je potemtakem v zelo veliki meri neodvisna od tehnične revolucije, ki je od srede XV. stoletja naprej spremenila produkcijo knjige. Nedvomno je veliko krepkeje zakoreninjena v mutaciji, ki v XII. in XIII. stoletju globoko modificira samo funkcijo pisnega. Samostanskemu modelu pisanja, ki je dajal kopiranim besedilom ohranjevalno nalogo, sledi sholastični model branja, ki knjigo spreminja hkrati v predmet in instrument intelektualnega dela. Difuzija molčečega branja omogoča svobodnejše, skrivnejše in povsem notranje razmerje do pisnega. Omogoča hitro in izvedeno branje, ki je zmožno popolnoma dojeti kompleksnost strani

sholastične knjige. Prav tako dopušča različne rabe ene knjige, brane na glas za druge, z drugim ali zase, ko to zahteva zvrst besedila ali ritual, in brane molče v odmaknjenosti kabineta, knjižnice ali oratorija, v drugačnih okoliščinah. Revolucija branja je bila pred revolucijo knjige*. Potemtakem tehnični inovaciji ne smemo prenašljivo pripisovati kulturnih mutacij, ki izhajajo iz drugega reda razlogov in so imele močnejše učinke.

Revolucija branja v času razsvetljenstva

Ta ista ugotovitev se nanaša na drugo »revolucijo branja« v moderni dobi, ki se je zgodila v XVIII. stoletju, pred industrializacijo izdelovanja tiskane knjige. Od leta 1750 naprej se množijo diskurzi, ki izražajo zaostreno zavest o globokih mutacijah, ki so posegle v tiskano produkcijo in bralne navade. Potopisi in slike šeg vztrajajo pri novi univerzalnosti branja, ki je navzoče v vseh družbenih okoljih, na vseh krajih in v vseh trenutkih v življenju. Po tem, kar pravijo, se je mestnega, a tudi ruralnega prebivalstva, ki ju je zajela bralna strast, polastila prava »bralna pobesnelost«. V zdravstvenih diskurzih je to ugotavljanje vznemirjeno, poudarja uničevalne učinke tega pretiranega branja, zaznavanega kot individualna sprijenost ali kolektivna epidemija. Tudi filozofski diskurz negativno sodi, sicer zaradi drugačnih razlogov, o bralnem pretiravanju. Branje za razvedrilo in kratkočasje stigmatizira kot resničen »narkotik« (beseda je Fichtejeva) ali kot oddaljevanje od kritičnega in filozofskega dela. Upoštevati je treba tudi druge reprezentacije: na primer tiste, ki jih predlagata slikarstvo ali gravura, ki pomnožujeta podobe novih bralcev (žensk, obrtnikov, kmetov) in novih navad: branje na prostem, na vrtu ali v naravi, branje med hojo in branje v postelji, ki pripravlja ali nadomešča erotično srečanje. Vse nakazujejo, da so se prakse spremenile, da so bralci številnejši in da so bralno pobesneli.

Naj te zaznave prevedemo kot nasprotje med tradicionalnim branjem, imenovanim »intenzivno«, in modernim branjem, ki je tisto, ki ga sodobniki rišejo in velikokrat obsojajo in ki bi ga lahko okvalificirali kot »ekstenzivno«? Po tej dihotomiji je bil »intenzivni« bralec soočen z omejenim in zaprtim korpusom besedil, branih in spet branih, memoriziranih in recitiranih, razumljenih in znanih na pamet, prenašanih iz generacije v generacijo. Tak način branja je bil krepko zaznamovan s sakralnostjo in je bralca podrejal avtoriteti besedila. »Ekstenzivni« bralec je povsem drugačen: porablja številne, nove, efemerne tiske; bere jih hitro in pohlepno; pristopa k njim z distanciranim in kritičnim pogledom. Razmerju do pisnega, ki je bilo skupnostno in spoštljivo, naj bi sledilo svobodno, predrzno in nespoštljivo branje.

Tej tipologiji, organizirani v kronologijo, ki razlikuje med »prej« in »potem«, ločenima s pravo »revolucijo«, so nasprotovale številne kritike. V času domnevnega »intenzivnega« branja so namreč številni tudi »ekstenzivni« bralci. Pomislimo na

* Neprevedljiva besedna igra. V izvorniku: *La révolution du «lire» a précédé la révolution du livre.* (op. prev.)

humanistične izobražence, ki akumulirajo branja, ki delajo izpiske, kompilacije, konfrontacije in, besedila, ki jih berejo, podvržejo kritiki, tedaj filološki. Narobe pa se v samem trenutku »ekstenzivne« revolucije branja z Rousseaujem, Bernardinom de Saint-Pierrom, Goethejem ali Richardsonom razvije najbolj »intenzivno« izmed branj, tisto, s katerim se roman polasti bralca, ga pripne na svojo črko, vlada njegovim mislim in vedenju. Branje *Pamele*, *Nove Heloïse*, *Pavla in Virginije*, *Trpljenja mladega Wertherja* prestavlja stare geste v novo (ali prenovljeno) literarno obliko. Roman je spet in spet prebiran, znajo ga na pamet, ga citirajo in recitirajo. Njegov bralec je preplavljen z besedilom, v katerega se je naselil; identificira se z junakom zgodbe in svoje lastno življenje dešifrira skozi fikcije zapleta. V tem »intenzivnem« branju novega tipa je angažirana senzibilnost v celoti. Bralec (ki je pogosto bralka) ne more zadržati ne svojega čustvovanja ne solz. Vznemirjen kdaj pa kdaj prime za pero in tudi sam nastopi kot avtor, še pogosteje pa piše pisatelju, ki je prek svojega dela postal resnični usmerjevalec zavesti in življenja.

Sicer pa bralci romanov niso edini »intenzivni« bralci v času revolucije branja. Branje najštevilnejših in najponižnejših, ki jih hranijo naslovi iz kolportajskih knjigarn, še naprej upravljajo tradicionalne navade, ki zahtevajo poslušanje in memoriranje. Besedila, ki sestavljajo te repertoarje, so tako predmet prilasčanj, ki se bolj opirajo na prepoznavanje (zvrsti, tem, motivov) kakor na odkrivanje še neizdanega in ki ostajajo tuja pričakovanjem in maniram bralcev, ki se jim mudi, ki so nenasitni in so skeptični.

Te ugotovitve nas privedejo do tega, da podvomimo o validnosti ostrega nasprotja med obema stiloma branja, ki veljata za ireduktibilna in zapovrstna. Ali moramo zato opustiti že samo misel na »revolucijo branja« v XVIII. stoletju? Morebiti ne, če upoštevamo mutacije, ki transformirajo tiskano produkcijo v vsej Zahodni Evropi, ne da bi bili spremenjeni sami pogoji tiskarske dejavnosti. V XVIII. stoletju je dejansko izdelava knjige ostala tisto, kar je od Gutenberga naprej, ne da bi se veliko spremenili tehnike, delo in naklade. Poleg tega ostaja izdajateljska dejavnost povsod (razen v Angliji po 1695) podvržena suverenovi predhodni cenzuri, ki podeljuje privilegije in dovoljenja, in izpostavljena grožnji obsodb po objavi, ki jih izrekajo civilne in religiozne oblasti.

Pa vendar se je odnos do pisnega znotraj te stabilnosti tehnike in cenzure spremenil zaradi več evolucij: zaradi rasti in diverzifikacije produkcije knjige, zaradi širokega kroženja prepovedanih knjig, zaradi množenja in preobrazbe periodik, zaradi zmagoslavja majhnih formatov ali novih možnosti za branje brez nakupov, ki so nastale s knjigarnami, ki so posojale knjige v zameno za pravico do aboniranja, in z bralnimi društvi, ki so svoje fonde ustvarjala na podlagi kotizacij svojih članov. Te evolucije so krepka opora močnejši navzočnosti tiska, zagonu novih zvrsti, literarnih in založniških skupaj, novim bralnim praksam.

V XVIII. stoletju se je po vsem videzu lestvica možnih branj za najbolj izobražene bralce in bralke razširila in ponudila repertoar možnosti, ki je bil pred tem neznan. Zakaj naj potemtakem ne bi mislili, da je »revolucija branja« v XVIII. stoletju prav v

tej novi zmožnosti za pluralnost načinov branja? Od tod njene meje, saj taka kompetentnost ni dana vsem, še zdaleč ne, značilna je zgolj za najbolj izvedene bralce in bralke. Od tod tudi kompleksnost, ker je to kompetentnost treba priznati, vendar ne v uveljavljanju hegemoničnega in specifičnega stila, ampak v povečani raznovrstnosti praks, ki je postala možna zaradi preobrazbe tiskanih repertoarjev.

Doba numeričnega

Izvirnost – in seveda vznemirljivost – naše sedanjosti je v tem, da se v njej različne revolucije pisne kulture, ki so bile v preteklosti ločene, simultano razgrinjajo. Revolucija elektronskega besedila je namreč hkrati revolucija produkcijske in reproduksijske tehnike besedil, revolucija nosilca pisnega in revolucija bralnih praks. Po tem se loči od prejšnjih revolucij: nastop kodeksa uveljavi novo obliko knjige in nov odnos do pisnega, vendar ne da bi se spremenila reproduksijska tehnika, ki ostane rokopisna kopija; izum tiskarne revolucionira to tehniko, vendar ohrani zvestobo določeni obliki knjige, kodeksu, ki je nastala veliko pred njim; naposled »revolucija branja v XVIII. stoletju« povzroči globoko preobrazbo praks, ne bi se spremenili temeljni pogoji, ki upravljajo produkcijo knjige. Danes so vsi trije mutacijski registri (tehnični, morfološki in kulturni) tesno zvezani.

Zaslone v končujočem se XX. stoletju so dejansko nove vrste. V nasprotju s filmskimi in televizijskimi zasloni nosijo besedila – ne zgolj besedila, seveda, ampak tudi in predvsem besedila. Staro nasprotje med knjigo, pisnim, branjem na eni strani in zaslonom in podobo na drugi strani je nadomestil nov položaj, ki predlaga nov nosilec pisne kulture in novo obliko knjige. Od tod zelo paradokсна vez, vzpostavljena med bujnim naraščanjem pisnega v naših družbah in vsiljivo tematiko »smrti bralca«.

Ali naj poslej mislimo, da je zdaj predvečer mutacije, podobne tisti, ki je v prvih stoletjih krščanske dobe izumila novo obliko zapisa, transmisijo in recepcijo pisnega, in da bo elektronska knjiga nadomestila ali že nadomešča natisnjeni kodeks, kakršnega poznamo v njegovih različnih oblikah: kot knjigo, revijo, magazin, časnik? Morebiti. Vendar je v prihodnjih desetletjih najverjetneje soobstojanje obeh oblik knjige in treh načinov komuniciranja besedil: rokopisnega pisanja, natisnjene publikacije, numerične tekstualnosti, ki pa ne bo nujno miroljubno.

To verjetno soobstojanje nas vabi k razmisleku o novi obliki konstruiranja diskurzov vednosti in o specifičnih modalnostih njihovega branja, ki jih omogoča elektronska knjiga. Ta knjiga ne more biti, ne sme biti zgolj nadomestitev enega nosilca z drugim pri delih, ki bi še bila zasnovana in napisana v stari logiki kodeksa. Če oblike spisov zadevajo njihov pomen, moramo razumeti, kako elektronske knjige pri besedilih vednosti na nov način organizirajo razmerje med demonstracijo in viri, modalnostmi argumentacije in kriteriji dokaza. Pisanje ali branje te nove vrste knjige zahteva, da se otresemo pridobljenih navad in da transformiramo tehnike akreditiranja učenega diskurza: denimo citiranje ali opombe na dnu strani. Vsak od teh načinov dokazovanja

validnosti analize je zaradi elektronskega besedila globoko modificiran. Na eni strani lahko avtor razvije argumentacijo v skladu z logiko, ki ni več nujno linearna, sekvenčna in deduktivna, ampak je lahko razpršena, simultana in relacijska. Na drugi strani lahko bralec sam konsultira dokumente (arhive, podobe, govore, glasbo), ki so predmeti ali instrumenti raziskovanja, in tako na nov način utemelji svojo oceno demonstracije, ki mu je predložena. V tem pomenu je revolucija modalnosti produkcije in transmisije besedil tudi epistemološka mutacija.

Zatorej sam pojem »knjiga« postavlja pod vprašaj elektronsko tekstualnost. V tiskani kulturi neposredna zaznava poveže tip predmeta, razred besedil in posebnih rab. Red diskurzov je tako vzpostavljen na podlagi materialnosti, ki je lastna njihovim nosilcem: pismu, časniku, reviji, knjigi, arhivu itn. V numeričnem svetu, kjer so besedila, ne glede na to, kakšna so, dana v branje na isti površini (na računalniškem zaslonu) in v enakih oblikah (o katerih na splošno odloča bralec), ne gre tako. Tako je ustvarjena besedilna kontinuiteta, ki več ne diferencira različnih zvrsti, ki so po videzu postale podobne, po avtoriteti pa ekvivalentne. Tako so izbrisani stari kriteriji, ki so omogočali ločevanje, razvrščanje in hierarhiziranje diskurzov. Učinek na samo opredelitev »knjige«, kakor jo razumemo, se pravi, kot specifičnega predmeta, drugačnega od drugih nosilcev pisnega, in kot dela, katerega identiteta in koherentnost sta navezani na intelektualno ali estetsko intenco, ni neznamen. Numerična tehnika razsuje ta način identifikacije knjige takoj, ko naredi besedila gibljiva, voljna, odprta in ko da skoraj identične oblike vsem pisnim produkcijam: elektronski pošti, bazam podatkov, internetnim stranem, elektronskim izdajam itn.

Od tod angažirano razmišljanje o intelektualnih kategorijah in tehničnih dispozitivih, ki bodo omogočili, da bomo oblikovali nekatera elektronska besedila kot »knjige«, se pravi, kot besedilne enote, ki bodo imeli svojo lastno identiteto. Ta reorganizacija sveta pisnega v njegovi numerični obliki je pogoj za to, da bo lahko organiziran plačljivi dostop do linije in bodo ohranjeni plačevanje izdajateljskega dela ter dediščinska, moralna in avtorska pravica. Tako priznavanje, utemeljeno na vselej nujnem in vselej konfliktnem zavezištvu med založniki in avtorji, bo nedvomno vodilo v globoko preobrazbo elektronskega sveta, kakršnega poznamo. Dispozitivov, ki so namenjeni varovanju nekaterih del (posameznih knjig ali podatkovnih baz) in ki so postali bolj učinkoviti z »e-book«, bo nedvomno več in bodo tako fiksirali, skrepeneli in zaprli elektronsko *izdana* besedila. To je možna evolucija, ki bo »knjigo« in druga numerična besedila opredelila v nasprotju s prosto in spontano elektronsko komunikacijo, ki dovoljuje vsakomur, da da na *Web* v obtok svoja razmišljanja ali svoje stvaritve. Tako vzpostavljena ločitev prinaša tveganje ekonomske in kulturne hegemonije, ki bi jo uveljavili najmočnejša multimedijška podjetja in izdelovalci elektronskih strojev. Vodi pa lahko tudi v to, da bo v novi tekstualnosti obnovljen red diskurzov, ki bo omogočal diferenciranje besedil, ki so bila spontano dana v obtok, in besedil, ki so bila podvržena zahtevam znanstvene evalvacije in izdajateljskega dela. Narediti zaznaven status diskurzov je pogoj za to, da jim lahko pripišemo bolj ali manj krepko avtoriteto glede

na modalnost »publiciranja« in tako lahko obvladamo sprevržene učinke nenadzorovane, zmotne ali ponarejene »informacije«, ki jo srečujemo na internetu zaradi raziskovalnih gibalcev.

Neko drugo dejstvo lahko naposled vznemiri numerični svet in naše pojmovanje ali naše dojetje »knjige«. Izhaja iz možnosti, da ločimo transmisijo besedil od računalnika (PC, prenosni računalnik ali »e-book«), ki jo je mogoče misliti, odkar je mogoče izdelati elektronsko črnilo in »papir«. Zaradi tega postopka, ki so ga razvili raziskovalci M.I.T., lahko katerikoli predmet (vštevši knjigo z listi in stranmi, kakršno še poznamo) postane nosilec elektronskega besedila, knjige ali knjižnice, z edinim pogojem, da je opremljen z mikroprocesorjem (ali da je naložena na internet) in da njegove strani sprejemajo elektronsko črnilo, ki omogoča, da se na isti površini zapovrstjo prikažejo različna besedila. Numerično besedilo se lahko prvič emancipira od prisil, lastnih zaslonov, ki so nam znani, kar naj bi prelomilo vez, ki se je vzpostavila med elektronskimi stroji in linijskim založništvom.

Celo če se ne projiciramo v še hipotetično prihodnost in mislimo elektronsko »knjigo« v njenih današnjih oblikah in nosilcih, ostaja vprašanje: vprašanje o zmožnosti te nove knjige, da najde ali producira svoje bralce. Na eni strani dolga zgodovina branja odločno kaže, da so mutacije v redu praks velikokrat počasnejše od revolucij tehnik in vselej v odmiku od njih. Po iznajdbi kodeksa in umiku svitka se je »knjiga«, razumljena kot zgolj delitev diskurza, velikokrat ujemala z besedilno materijo, ki jo je vseboval nekdanji svitek. Novi načini branja niso pri priči izšli iz iznajdbe tiskarne. Prav tako se vpričo novih oblik knjige ohranjajo intelektualne kategorije, ki jih povezujemo s svetom besedil.

Poleg tega lahko elektronska revolucija, ki se zdi pri priči univerzalna, neenakosti poglobi, ne pa zmanjša. Obstaja veliko tveganje nove »nepismenosti«, ki ni več opredeljena z nezmožnostjo branja in pisanja, temveč z nemožnostjo dostopa do novih oblik transmisije pisnega – ki še zdaleč niso zastoj. Veliki ostajajo razmiki med vsiljivo navzočnostjo elektronske revolucije v diskurzih (s temle vred ...) in realnostjo bralnih praks, ki so slej ko prej množično navezane na tiskane predmete in ki le delno izrabljajo možnosti, ki jih ponuja numerično. Precej lucidni moramo biti, da virtualnosti ne vzamemo za že obstoječo stvarnost.

Tehnike za reprodukcijo besedil ali podob niso same na sebi ne dobre ne sprevržene. Ni tehničnega determinizma, ki bi samim napravam podeljeval obvezen in edini pomen. So tisto, kar iz njih naredi družba skozi spopade in kompromise, ki potekajo skozi. Prihodnost knjige ni neizprosno vpisana v virtualnosti numeričnega. Odvisna je od načina, kako si bodo bralci, ki so tudi državljani, prilastili nove možnosti in se pokazali bolj ali manj zveste gestam in predmetom, ki so v zelo dolgem trajanju oblikovali naš odnos do pisne kulture.